

האירוס והקיסוס ושושנת המלך
וכל מיני זרעים אינם כלאים בכרם (כלאים ה ה)

מיני זרעים בכרם

המשנה מונה שלושה מיני צמחים שמצויין לגביהם כי הם אינם כלאים בכרם. במאמר נסקור בעז"ה אמירה זו, נעמת אותה עם אמירות אחרות, וננסה בעזרת זיהוי המינים האמורים להגדיר כמה כללים בהלכות כלאי הכרם, לפי מספר פרשנויות שונות בדברי המשנה. לסיכום נראה כי הגדרות אלו נותנות לנו כיוונים הלכתיים לבירור כמה סוגיות בהלכות כלאי הכרם.

הפיתוי לזהות את הצמחים עם צמחים המוכרים לנו ושנושאים שמות מודרניים זהים הוא גדול, אך יש להזהר מדבר זה, כי לעיתים השם המודרני מתבסס על זיהוי אחד מתוך מספר זיהויים, כשלעיתים מדובר אף על זיהוי מוטעה או לפחות כזה שאינו מקובל בקרב רוב הפרשנים.

שיטת הרמב"ם

נפתח בעז"ה ברמב"ם. בפירוש המשנה הוא מזהה את האירוס "אלסיסנבר והיא הדנדנה שעליה רחבים". זהר עמר מסביר כי זוהי הנענע רחבת העלים, או נענע ריחנית, אם כי השם יכול להתאים גם למינים אחרים ממשפחת השפתניים. בכל מקרה ברור כי אין המדובר על ה-Iris, המוכר לנו היטב כמתאים לבני סוג בעלי פריחה יפה באופן מיוחד.

ה'קיסוס' מוכר לנו מהמשנה בסוכה (א ד) כצמח מטפס. הרמב"ם כותב את שמו הערבי "אלבלבאב", והרב קאפח מוסיף (הערה 22) "ממיני המטפסים". עמר מזהה זאת בעיקר במינים לבלב מטפס וקיסוס החורש.

את שושנת המלך מזהה הרמב"ם כ"שקאיק אלנעמאן", שהוא שמו הערבי של המין המוכר היטב כלנית מצויה. דעת הראב"ד: מין זרעים שאין מקיימים אותו – אין בו כלאי הכרם. הראב"ד גורס במשנה אחרת, על פי התוספתא (ג): "האירוס והקיסוס ושושנת המלך מין זרעים, ואין כלאים בכרם". כלומר, **למרות** ששלושת מינים אלו הם מין זרעים והיו אמורים להיאסר משום כלאים, הרי שהם **אינם** כלאים. הראב"ד סובר שפיסקא זו במשנה קשורה לזו שלפניה, לגבי המקיים קוצים בכרם, שדעת חכמים (שהלכה כמותם) שרק דבר שכמוהו מקיימים הוא כלאים, ואילו שלושת מינים אלו אין מקובל לקיים, ולכן הם אינם כלאים. כל עוד מדובר במינים של צמחי בר שאין בהם שימוש דבריו של הראב"ד מובנים, אולם זיהויו של הרמב"ם את האירוס כנענע, לו יש בהחלט שימוש ומקיימים אותו, אינו מתאים לראב"ד. ויתכן שהראב"ד סובר שהאירוס של משנתנו איננו נענע אלא הפרח Iris המוכר לנו היטב היום, שבדומה לשני המינים האחרים, אינו בעל שימוש ואין מקיימים אותו. אולם יתכן גם שמדובר על מין נענע אחר הגדל בר ואין דרך לקיים אותו, כך שאין הכרח להניח שהזיהוי של הראב"ד לאירוס שונה מזה של הרמב"ם.

לעיתים זיהויים של צמחים, בעלי חיים ושאר ענייני ריאליה שבדברי חז"ל הוא בגדר "דרוש וקבל שכר" או נקודה מעניינת לעסוק בה בצד העיון ההלכתי שהוא עיקר עניינו של לימוד התורה. אולם יש מקרים בהם הזיהוי המדויק הוא חיוני כדי להבין את הכלל ההלכתי. אחד המקרים הבולטים לסוג השני הוא המשפט הלקוח מן המשנה ומובא בראש דברינו.

גירסת הגר"א

ראשית ננסה להבין את הסיפא של המשנה, זו שאמורה בעצם להגדיר את הכלל שמסכם בתוכו את הכללים שקדמו לו: "וכל מין זרעים אינן כלאים בכרם". הביטוי 'מין זרעים' מופיע במסכתנו (ג ב) בהנגדה למיני ירקות. הרמב"ם מסביר בפירושו שם שמין זרעים זורעים בערוגות גדולות, לעומת מין ירק, אותו זורעים בערוגות קטנות. לפי זה, מין זרעים אמור לכלול, למשל, את כל מיני התבואה. אולם ברור שמין תבואה אסור לזרוע בכרם.

הגר"א ב'שנות אליהו' פותר לנו את הבעיה בקלות. הוא מאמץ את גרסת המשניות שבירושלמי שמורידה את המילה 'אינן', וכעת נותרנו עם המשפט: "וכל מין זרעים כלאים בכרם" – שמובן בהחלט. אולם הגרסה המקובלת, שאלה התייחסו ראשונים ואחרונים היא דווקא זו התמוהה יותר, ואותה ננסה בעז"ה להבין. במשנה מופיעים שלושה מיני צמחים: האירוס, הקיסוס ושושנת המלך.

שלוש שיטות בביאור דברי הרמב"ם

הר"ש מציע שני זיהויים לאירוס. הראשון הוא נענע, כדעת הרמב"ם, ואילו השני "עשב הוא, וכשמזריע – מקיש הזרע כמין זוג". בהמשך, נסביר מדוע לענ"ד הכוונה בזיהוי השני היא למינים מהסוג Iris, המכונים גם בעברית המודרנית האירוס. את הקיסוס הוא מזהה כמין של מטפס, ונוקב בשם הלועזי 'אינדא' (הריבמ"ץ כותב 'אילדא', וכן כותב שאינו יודע מהו), יתכן והכוונה ל- *Hedera helix* הוא קיסוס החורש. בכל מקרה גם לפי הסברו ברור שמדובר על מין של צמח מטפס, שכנראה אינו משמש למאכל. את שושנת המלך הוא מציע בתחילה לזהות כרזא, היא הוורד, שאפשר לראותה כצמח שפירותיו נאכלים, אולם הוא דוחה זיהוי זה תוך שהוא מוכיח שהוורד הוא מין אילן ולא מין זרעים, ולכן הוא אינו מתאים לכאן. הוא אינו מציע זיהוי אחר.

שיטת הר"ש סיריליאן

בדומה לשיטת הכסף משנה בדברי הרמב"ם, גם ר"ש סיריליאן מסביר כי עובדת הצמח נאכל או לא היא משמעותית לעניין כלאים, אם כי הוא נותן תבחינים מורכבים יותר. לשיטתו, במידה והצמח מקיים שני תנאים: א. הוא עצמו אכיל. ב. מכניסים אותו לקיום ולאכילה – הוא אסור בכלאי הכרם מן התורה. במידה ומתקיים תנאי אחד בלבד משני התנאים הללו – הוא אסור רק מדרבנן, ואילו כאשר גם אין מקיימים את הצמח, וגם אין הוא משמש לאכילה אלא לכל היותר לרפואה – אין בו כלל איסור משום כלאים. גם שיטתו של ר"ש סיריליאן אינה מתיישבת עם הזיהוי של הרמב"ם את האירוס. ואכן, כאשר הוא מסביר את זהותו של האירוס הוא מביא כפירוש ראשון את דעתו של הרמב"ם, אך כפירוש שני הוא אומר: "הוא עשב, כשמזריע מקיש הזרע כמין זוג". שני פירושים אלו מביאים גם ריבמ"ץ וכאמור, גם הר"ש (משאנץ), אולם ר"ש סיריליאן מוסיף על הפירוש השני: "זה עיקר". הדברים מובנים, שהרי לשיטתו של ר"ש סיריליאן אי אפשר לזהות את האירוס כנענע שהיא צמח אכיל, ולכן הוא מזהה אותו כצמח אחר. יש להניח כי אותו צמח הוא צמח או מספר צמחים מהסוג Iris, שהרי התיאור של הזרעים מתאים לתיאור פרי ה-Iris, שהוא הלקט (פרי יבש ובו זרעים מרובים) שעשוי בהחלט להשמיע קול בדומה לזוג (=פעמון).

סיכום

בדברינו לא נבוא להכריע להלכה בין השיטות השונות. כמו כן גם לא הגדרנו מהם צמחים נאכלים – האם מדובר על מאכל אדם בלבד או גם על מאכל בהמה, ואולי אף צמח המשמש לרפואה נחשב כ'נאכל'. אולם נציין שמבין השיטות שהוזכרו (מפאת קוצר היריעה לא הספקנו לברר שיטות נוספות), יוצא שצמחים שאינם נאכלים (למשל צמחים המגודלים לצורך צל, נוי או לצורך פעולות אקולוגיות כמו סילוק עשבים שוטים המפריעים לגפן) מותר לזרוע בכרם לשיטת הכסף משנה והרב קאפח בדברי הרמב"ם, ויתכן שאף לשיטת הראב"ד, כפי שהסברנו בעז"ה בדבריו. אולם לדעת הר"ש משאנץ והר"ש סיריליאן זריעתם תיאסר מדרבנן, ויש להניח כי זוהי גם שיטת הגר"א בהגהתו למשנה.

מקורות:

זהר עמר, הצמח והחי במשנת הרמב"ם, מכון התורה והארץ, כפר דרום-שבי דרום, תשע"ה. ערכים: אירוס, לוף, קיסוס, קנבוס ושושנת המלך.

נשוב לברר את דעת הרמב"ם. למעשה, כדי להבין את דעתו יש לשים לב לשתי הלכות שנכתבו על ידו בשלב מוקדם יותר באותו הפרק (פרק ה') בהלכות כלאים. האחת היא דבריו (הלכה ג, ע"פ הגמרא במנחות טו ע"ב): "ואינו חייב מן התורה אלא על קנבוס ולוף וכיוצא בהן מזרעים שנגמרים עם גמר תבואת הכרם, אבל שאר הזרעים אסורים מדבריהם". לעומת זאת בהלכה ו הוא כותב: "אין אסור משום כלאי הכרם אלא מיני תבואה ומיני ירקות בלבד; אבל שאר מיני זרעים – מותר לזרוע בכרם, ואין צריך לומר שאר אילנות". יישוב הלכות אלו יחד עם ההלכה של משנתנו בעניין האירוס, הקיסוס ושושנת המלך המובאת כלשונה במשנה בהלכה יט לקמן בדברי הרמב"ם היא ארוכה, ואנו נסתפק בהצגת מסקנת שלוש שיטות בקרב פרשני הרמב"ם.

ההבנה כאילו רק על קנבוס ולוף חייבים משום כלאים בכרם היא קשה, שהרי אנו רואים במשניות גם איסור על ירק ותבואה, ולכן מסביר ה'כסף משנה' שלדעת הרמב"ם ישנן כמה דרגות איסור: א. תבואה, קטניות וירקות אסורים מן התורה. ב. זרעים אכילים אחרים – אסורים מדרבנן משום כלאים בכרם. ג. זרעים שאינם נאכלים כלל מותרים. אולם דבריו של ה'כסף משנה' אינם מובנים לאור זיהוי של הרמב"ם את האירוס כמין של נענע שהוא בודאי מין אכיל, ובכל זאת הוא מוזכר על ידו כדוגמה למין זרעים שאינו אסור משום כלאים בכרם. יתכן שהוא דיבר על מין נענע שאינו משמש לאכילה.

הרדב"ז מסביר את הרמב"ם כך: א. מיני תבואה אסורים מן התורה. ב. ירקות הנגמרים עם גמר תבואת הכרם (בגלל קוצר היריעה לא נעסוק בפירוש הביטוי "נגמרים עם גמר תבואת הכרם") – אסורים מן התורה, כמו קנבוס ולוף. ג. ירקות אחרים אסורים מדרבנן. ד. שאר מיני זרעים – מותר לגמרי לזרועם בכרם. נראה שהרדב"ז אינו מסביר כמו הכסף משנה בגלל הזיהוי של ה'אירוס' כנענע שהוא צמח אכיל – "מיני מרקחת שמשמין בתבשיל" (לשן הר"ש שמביא הרדב"ז בהלכה ו), זיהוי שעל פניו אינו מתיישב, כאמור, עם פירושו של הכסף משנה.

הרב יוסף קאפח בפירושו על משנה תורה לרמב"ם מסביר (על פי סדר ההלכות ברמב"ם. דבריו מופיעים בעיקר על הלכה ג): א. כל מיני תבואה או ירקות אסור לזרוע יחד עם חרצן ענבים ("במפולת יד") מן התורה, ומדרבנן אסור לזרוע גם שאר מיני זרעים. ב. לזרוע בתוך כרם קיים, או לטעת כרם בסמוך לזרעים שכבר נזרעו – תבואה או ירקות אסור מן התורה, ושאיר זרעים מותרים.

קיסוס

שיטת הר"ש משאנץ

ר"ש מבין את הברייתא ממסכת מנחות, שרק קנבוס ולוף אסרה תורה ואילו שאר הזרעים אסורים רק מדרבנן, כפשוטה, ולדעתו גם כאן, האירוס, הקיסוס ושושנת המלך אינם כלאים בכרם מן התורה אך מדרבנן הם אסורים.